

УДК [821.161.2:82-144:39 Т.Шевченко]:159.922.4(045)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.4/27.203893>

Катерина РЕЗНИКОВА,
orcid.org/0000-0002-5629-6782
викладач української мови та літератури
Гуманітарно-педагогічного коледжу
Мукачівського державного університету
(Мукачево, Закарпатська область, Україна) *Kat.Reznikova94@gmail.com*

Вікторія РЯЗАНОВА,
orcid.org/0000-0002-0410-5948
викладач зарубіжної літератури
Гуманітарно-педагогічного коледжу
Мукачівського державного університету
(Мукачево, Закарпатська область, Україна) *v.ryazanov80@ukr.net*

Тетяна ШКРІБА,
orcid.org/0000-0002-3673-1636
вчитель української мови та літератури
Мукачівського НВК «Мукачівська загальноосвітня школа I–III ступенів – ДНЗ» № 15
(Мукачево, Закарпатська область, Україна) *Tatyana.Skriba68@gmail.com*

ЕТНОПСИХОЛОГІЧНА СЕМАНТИКА ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНИХ ОБРАЗІВ ЗЛОЇ МАТЕРІ, ВІДЬМИ ТА РУСАЛКИ В БАЛАДНІЙ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА ШЕВЧЕНКА

У статті аналізуються балади Тараса Шевченка крізь призму теорії архетипів. Розглядається етнопсихологічна семантика образів русалки, відьми, злої матері, які формують уявлення про ініціацію та перехід добра в зло, а зла у добро. Аналізується рання романтична творчість письменника з точки зору народно-пісенної та народно-етнографічної творчості. Фольклоризація літературних творів – це вияв активності народного світосприйняття, бо літературний твір у своєму авторському тексті, як правило, не побутує в народі. Ще в дошевченківський період, шукаючи засобів до оновлення української літератури в напрямі творчого освоєння фольклору, українські романтики звертають увагу на твори народної словесності. Ось чому молоді харківські письменники, що належали до романтичної школи, взяли до збирання і дослідження фольклористичних матеріалів: фольклор стає провідним джерелом, з якого вони черпали взірці поетичного стилю, образної мови. Тому не підлягає сумніву, що саме доба романтизму безпосередньо попередила і підготувала виступ Шевченка, який, відчувачи душою чарівність українських народних пісень, ще змалку привчився їх любити й цінувати, знав їх силу та вплив на душу людини. З рідного слова, з кріпацького середовища виніс Шевченко любов до народної творчості. Ця любов та широка обізнаність з творами української народної словесності мала великий плодотворний вплив на його поетичну творчість. Як поет Шевченко починається з балади. Фантастичний елемент у них побудований на чарах, метаморфозах, народних віруваннях про мерців: дівчина чарами викликає милого, зла свекруха закликає невістку в тополі; син, проклятий матір'ю, стає явором; нещасливо одружена дочка пташкою прилітає до матері в гості тощо. Балади трактуються як метафоричні сценарії невдалої ініціації героїнь, які втілені в народних та всім зрозумілих образах. Порушується питання фольклорно-етнографічних візій Тараса Шевченка. Наголошується, що його творчість є органічним поєднанням фольклору та етнографії. Мовний картині світу українського народу властиве функціонування багатьох опозицій: свій/чужий, бідний/багатий, добро/зло, старий/молодий, чоловік/жінка, які українські письменники активно використовують у своїй творчості. Деякі з них широко представлені у творчості Т. Шевченка. Яскравим прикладом протиставлення понять «добро»/«зло» є опозиція мати/мачуха, ворожка/відьма, дівчина/русалка.

Ключові слова: етнопсихологізм, русалка, відьма, візії, ініціація, балада, метаморфози, архетип, жінка, Тарас Шевченко.

Kateryna REZNIKOVA,
orcid.org/0000-0002-5629-6782
Teacher of Ukrainian Language and Literature
Humanitarian Pedagogical College
of the Mukachevo State University
(Mukachevo, Transcarpathian region, Ukraine) *Kat.Reznikova94@gmail.com*

Viktoriya RIAZANOVA,
orcid.org/0000-0002-0410-5948
Teacher of Foreign Literature
Humanitarian Pedagogical College
of the Mukachevo State University
(Mukachevo, Transcarpathian region, Ukraine) v.ryazanov80@ukr.net

Tetiana SHKRIBA,
orcid.org/0000-0002-3673-1636
Teacher of Ukrainian Language and Literature
Mukachevo Scientific-Production Complex
“Mukachevo Secondary School of Grades I–III – Pre-school” No 15
(Mukachevo, Transcarpathian region, Ukraine) Tatyana.Skriba68@gmail.com

ETHNOPSYCHOLOGICAL SEMANTICS OF THE FOLKLORE-ETHNOGRAPHIC IMAGE OF THE EVIL MOTHER, WITCHE AND MERMAID IN BALLAD WORKS OF TARAS SHEVCHENKO

The article analyzes the ballads of Taras Shevchenko through the prism of the theory of archetypes. The ethnopsychological semantics of the images of the mermaid, the witch, the evil mother are considered. They form the idea of the initiation and transition of good into evil and evil into good. The author analyzes the early romantic works of the writer from the point of view of folk song and folk ethnographic creativity. Folklorization of literary works is a manifestation of the activity of the people's worldview. Therefore a literary work in its author's text, as a rule, does not exist among the people.

Even in the pre-Shevchenko period, looking for funds to update Ukrainian literature in the direction of the creative development of folklore, Ukrainian romantics pay attention to works of folk literature. That is why young Kharkov writers who belonged to a romantic school took up the collection and research of folklore materials: folklore became the leading source from which they drew samples of poetic style, figurative speech.

Therefore, the fact that it was the era of romanticism directly warned and prepared a performance by Shevchenko. He felt the charm of Ukrainian folk songs with his soul and it was learned from his early childhood to love and to appreciate them. Moreover he felt their strength and influence on the human soul.

Shevchenko brought out love for folk art from his native word, from the serfdom. This love and wide knowledge with the works of Ukrainian folk literature had a great influence on his poetic work. The fantastic element in them is built on popular beliefs about the dead, charms, metamorphoses: a girl conjures a sweet one with charms, an evil mother-in-law conjures a daughter-in-law in poplar; the son, cursed by his mother, becomes sycamore; unhappily married daughter flies a bird to his mother to visit and the like. Ballads are interpreted as metaphorical scenarios of the unsuccessful initiation of heroines, which are embodied in popular and understandable images. The question of folklore and ethnographic visions of Taras Shevchenko is posed. It is noted that his work is an organic combination of folklore and ethnography. The functioning of many oppositions is inherent in the linguistic picture of the world of the Ukrainian people: native/alien, poor/rich, good/evil, old/young, man/woman, which Ukrainian writers actively use in their work. Some of them are widely represented in the works of T. Shevchenko. A vivid example of the prototype of the concept of “good”/“evil” is the opposition mother/stepmother, fortuneteller/witch, girl/mermaid.

Key words: ethnopsychologism, mermaid, witch, visions, initiation, ballad, metamorphoses, archetype, woman, Taras Shevchenko.

Постановка проблеми. Концептуалізація світу в художньому тексті неможлива без урахування специфіки індивідуально-авторського способу сприйняття дійсності (авторської картини світу), оскільки це дає змогу простежувати в художньому тексті світоглядні позиції, актуальні та аксіологічно важливі і для читача, і для культурно-історичного дискурсу. У світлі когнітивної теоретичної парадигми художній текст осмислюється як складний знак, що виражає знання письменника про дійсність, втілені в його творі у вигляді індивідуально-авторської картини світу. Міфопоетичне розуміння світу базується на прин-

ципах синкретизму, нерозривного взаємозв'язку протилежностей (життя та смерті, реального й фантастичного, природного та надприродного), символізму, ірраціональності, фантастичності, циклічності та повторюваності.

Т. Шевченко у своїй творчості використовував два типи поетичного мислення: літературне та поетично-фольклорне. Його літературні твори створені з фольклорного матеріалу на основі власних спостережень за життям і побутом українського народу. Тут ми знаходимо народні пісні та окремі рядки з них, поезії в стилі народних пісень, які наспівують і до наших днів, народні образи,

мотиви народних переказів, легенд, вірувань тощо, епізоди з історії та мотиви картин природи в народній традиції. Звідси, за рахунок перлин народної творчості, таке безмежне художнє багатство, така насиченість його поезій.

Аналіз досліджень. Серед творів Т. Шевченка важливе місце належить баладі. Інтерес до цього жанру з особливою силою проявився в літературі романтизму у творах Ф. Міллера, А. Міцкевича, В. Жуковського, Й. Гете, О. Пушкіна та інших письменників. У їхніх баладах відображався світ глибоких почуттів і незвичайних вчинків, замальовувались казкові явища, історичні події, фантастичні, народні легенди та перекази. Питання впливу української етнокультурної традиції на творчість Т. Шевченка завжди цікавило дослідників. Відомо, що внесок митця в розвиток української фольклористики та етнології значний. Мистецтвознавці, фольклористи, етнографи широко висвітлювали внесок Т. Шевченка в розвиток різних напрямів гуманітарної науки. Ще в XIX ст. професор М. Сумцов у своїй розвідці «О мотивах поэзии Т. Шевченко» звернув увагу на те, що його поезія тісно пов'язана з усною народною творчістю, що «крайне трудно, почти невозможно определить, где кончается малорусская народная поэзия, и где начинается личное творчество поэта» (Сумцов, 1898: 211). Найгрунтовнішою на цю тему працею в галузі шевченкознавства залишається видана ще 1939 року праця Ф. Колесси «Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка», що й досі не втратила своєї наукової вартості з огляду на об'єктивність автора та опору на багатство фактів і фаховий літературознавчий аналіз. Дослідник дійшов висновку, що вплив фольклору найсильніше виявився на ранньому етапі творчості Шевченка переважно в ліричних поезіях, а також у баладах і деяких історичних поемах, далі ж він слабшав у міру розширення духовних горизонтів поета і втягнення його у сферу суспільно-політичного життя (Колесса, 1939: 189). Питанню взаємозв'язку народного мислення й світогляду поета, впливу усної народної творчості, відображення в поезії Т. Шевченка духовної культури українців присвятили свої розвідки Д. Яворницький («Народні основи в поезії Шевченка»), М. Плевако («Шевченко і критика»), В. Щепотьєв («Образи птахів у Шевченковій творчості. Матеріали до Шевченкової символіки та до питання про вплив народної поезії на Шевченка»), І. Пільгук («Шевченко і фольклор»), М. Грінченко («Шевченко і музика»), Д. Ревуцький («Шевченко і народна пісня»), Г. Сидоренко («Стиль пісенних творів Шевченка»), Ю. Івакін («Шевченко

і фольклор») та ін. Вивчаючи фольклорні мотиви у творчості митця, А. Шестак об'єктом уваги обрала весільну обрядовість та атрибутику. Дослідниця наголосила, що поет, використовуючи народні традиції, дотримувався правдивості етнографічних реалій (Шестак, 2009). Спробу синтетичного витлумачення міфологізму Шевченка зробив Є. Нахлік у масштабному дослідженні «Доля – Los – Судьба». Прагнучи до різнобічного й об'єктивного висвітлення проблеми та її інтерпретацій, автор доходить висновку, що Шевченко не лише артикулював міфи різних типів (найдавніші, дохристиянські; біблійно-християнські; козацькі й народно-патріотичні; національно-культурні), а й «по-своєму тією чи іншою мірою модифікував, достроював і навіть перестроював кожен із цих міфологічних блоків власними варіантами та версіями...».

Мета статті – короткий історіографічний та народно-етнографічний огляд щодо накопичення фольклорного та етнографічного матеріалу творчості Т. Шевченка. Метою статті є з'ясування поетично-мистецького складу творчого доробку Тараса Шевченка в контексті фольклору та етнографії. Спробуємо зосередити увагу на домінантах і розставити основні акценти. Зосередимо свою увагу на основних народно-етнографічних образах: русалки, злої матері та відьми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Т. Шевченко, тонко відчуваючи зв'язок з колективним несвідомим, художньо переосмислив і відтворив глибинні архетипні та етноархетипні образи у своїх баладах «Утоплена», «Тополя», «Причинна», «Лілея», «Русалка», «Чого ти ходиш на могилу...», «Коло гаю в чистім полі», «У тієї Катерини». За К. Юнгом, архетипи – це компоненти «колективного несвідомого», які сформувалися у найдавніші часи й визначають структуру моральної, естетичної і пізнавальної діяльності людини. Незаперечний факт, що Кобзар дуже любив і знався на українській народній пісні, сам співав чудовим баритоном, дуже любив слухати кобзарів, вмів грати на кобзі. Він був безмежно закоханий у героїчне минуле своєї країни, перекази, закладені тією народною стихією, яка була природним середовищем існування поета в дитинстві: звичаї, обряди, народна етика і мораль. З народною піснею було пов'язане все життя поета, нею визначається коло музичних явищ, що його оточували. Як згадував П. Куліш, поет глибоко переймався словами й музикою пісні, переживав її, сам був зворушений і слухачів зворушував, тим більше, що й голос у нього був дуже гарний: «Ніхто ще не знав, що він, пред-

ивний, може найлучший співака народних пісень на всій Україні обох Дніпрових берегів, і сам я не думав, що почую в його піснях щось іще не чути... такого або рівного йому співу не чув я ні в Україні, ні по столицях». Такі відгуки непоодинокі. Ось як у «Щоденнику» Т. Шевченко висловлював свою захоханість у народну пісню: «По вечері я довго проходжувався навколо городу і, звільняючись потроху від впливу амбіції, привів нарешті свій гордий дух до нормального стану та тихо заспівав гайдамацьку пісню: Ой поїжжає по Україні та козаченько Швачка... Від цієї улюбленої моєї пісні я непомітно перейшов до другої, не менш улюбленої: Ой, зійди, зійди ти, зіронько та вечірняя...». Більше 60 поезій Т. Шевченка стали сприйматися як народні («Зоре моя вечірняя», «Нащо мені чорні брови», «Ой три шляхи широкої до купи зійшлися», «Вітер з гаєм розмовляє», «Летить галка через балку», «Породила мати сина в зеленій діброві», «Ой одна я одна, як билиночка в полі», «Якби мені черевики», «Утопала стежечку через яр») (Шевченко, 2010: 175), не кажучи про цілу низку окремих поетичних тропів з його віршів, які «розчинилися» у народній пісні.

Поет художньо інтерпретував народну демонологію. У творах «Княжна», «Тополя», «Причинна», «Лілея», «Русалка» представлені фактично всі основні персонажі української демонології, використані фольклорні сюжети про перетворення дівчини в дерево, про русалок (потерчат), упирів, відьом, про прикмети та віщування, заложних покійників тощо: «...А над самою водою / Верба похилилась... / А на вітах гойдаються / Нехрещені діти. / Як у полі на могилі / Вовкулак ночує. / А сич в лісі та на стрісі / Недолу віщує / Як сон-трава при долині / вночі розцвітає...».

У творчому потрактуванні Т. Шевченка образ русалки «функціонально значно розширений, порівняно з народним його втіленням». Образи русалок – це образи нижчої міфології. Однак Т. Шевченко не вводить читача у світ фантастики. Тут надреальне пов'язане з дійсністю, а міфологічний світ, як і картина природи, створена автором, віддзеркалює внутрішній стан героїв. Дівчина, змучена самотністю («ні батька, ні неньки: одна, як та пташка в далекому краю»), шукає забуття. Зрештою, вона гине («Причинна»). Рибалка-сирота, нікому не потрібний на «цьому» світі, шукає порятунку у міфопросторі («Утоплена»).

Для «Причинної», «Утопленої» та «Русалки» Т. Шевченка спільними є не лише соціальні мотиви й наявність демонологічного образу русалки. Ці твори мають спільний образ-код. Тому русалка тут сприймається і як символ трагічної долі сироти, і як покарання за здійснений злочин, і як жертва людських

відносин. Згідно з народними віруваннями, русалками ставали дівчата, які потонули або померли на Зелені свята. Також і ті, що були заручені і померли перед шлюбом, або й діти, що народилися мертвими або повмирали нехрещеними – так звані страдчата чи потерчата. Українська міфологія трактувала русалок як дівчат-утоплениць, які, ставши такими, навіки вічні відійшли від буденного земного буття й переселилися в таємничу сферу. За народними уявленнями, чіткої межі між русалками і людьми немає. Існування русалок є реально-фантастичним, а найстрашнішим є ті обставини, що привели їх туди з людського середовища. Таким чином, реальне й ірреальне ніби трансформуються. Фантастичне постає як виправдання.

У баладі «Русалка» перед нами постає архетипний та двовалентний образ Страшної Матері, яка топить свою дитину, щоб усунути складнощі зі свого життя «Пливи, пливи, моя доню, Дніпром за водою. Та випливи русалкою Завтра серед ночі...». У такий спосіб героїня уникає відповідальності, вона прагне розваг і насолод, а материнство не входить у її плани. Вона – мати-покритка, як і героїня «Утопленої», котра не переймається своїм материнством. Водночас обидві героїні є уособленням матері-дитини, якій притаманне інфантильне світосприйняття, вона сама ще не здійснила переходу в доросле життя – її обряд ініціації ще не відбувся. А це означає, що «доброю» матір'ю їй не бути, вона не готова до цього, ця психологічна роль їй чужа, що й зумовлює трагічну розв'язку подій.

Всі героїні обох балад перетворюються на русалок: доньки стають жертвами «антилюбові» матерів. А матері стають русалками, отримуючи в такий спосіб покарання за здійснений злочин. Героїнь розділяє водна стихія «Ото дочка по сім боці, По тім боці – мати», що символізує належність до різних категорій потойбічних світів. Таким чином виявляється амбівалентна природа етноархетипу «русалки»: світлий і темний аспекти. Очевидно, саме в образі русалки об'єктивується «страх людини перед посмертною порожнечою, перед невгамованими і водночас відразливими жаданнями, перед неспокутуваними утаєними провинками». У баладі «Тополя», за словами І. Франка, виявилася «здорова, світла і чоловіколюбна натура нашого поета... і коли поет змалюванням дерева-сироти в степу з самого початку зумів збудити наше співчуття, то співчуття те змінюється ще змалюванням стану бідної, покинутої дівчини. На збудження цього щиро людського почуття, а не на викликання страху і моторошності поклав Т. Шевченко головну вагу у своїй баладі...».

Архетипний образ Страшної Матері об'єктивується також у баладі «Тополя» в образі відьми,

яка прагнучи зцілити тугу дівчини за коханим, дає їй напитися зілля, через яке героїня перетворюється на тополя. Ця балада художньо трансформує історію неспівмірності світу бажаного й реального: Не щечече соловейко В лузі над водою, Не співає чорнобрива, Стоя під вербою, Не співає – сиротою Білим світом нудить: Без милого батько, мати – Як чужії люди, Без милого сонце світить – Як ворог сміється, Без милого скрізь могила... А серденько б'ється. Конфлікт з реальністю, надмірна залежність від об'єкта кохання призводять до руйнування цілісності особистості. Наслідуючи структуру народної балади, Т. Шевченко вибудовує емоційну градацію у розвитку подій, наснажуючи кульмінаційний момент. Гострий антагонізм матері супроти власної доньки щораз збільшується, поет не просто змальовує вчинки кривдниць, а демонструє посилення її жорстокості: «Катувала, мордувала, / Та не помагало:» – «І трути достала, / І трутою до схід сонця / Дочку наповала. / Не допомогло...» – «Кинулася до Ганнусі / І в коси вплилася».

У баладі «Тополя» – це метаморфоза, перевтілення в дерево. Тополя – один із символів дерева життя, України, сумної дівчини, матері, краси, струнності, весни.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Потенціал Т. Шевченка у переосмисленні та новому трактуванні фольклорних образів невичерпний. Поетична, прозова, образотворча та епістолярна спадщина Т. Шевченка розкриває його різнобічні дослідницькі інтереси. Водночас вона є джерелом для висвітлення сутності української фольклорно-етнографічної традиції. Прикметною ознакою творчості Т. Шевченка є відсутність прямого моралізаторства чи повчального тону. У цьому можна простежити його добру обізнаність із законами жанру народної балади, яка також уникає прямого наставництва. Баладний дидактизм «пропагується засобом від протилежного – показом вкрай аморальних вчинків, трагічних помилок і випадків».

Загалом, поезія Тараса Шевченка була витвором літератури високого художнього рівня і водночас літератури глибинно народної й питомо національної, яка відповідала найнагальнішим потребам національного буття. Т. Шевченко не першим в українській літературі звернувся до етнографії та фольклору, однак новаторство митця – у самовираженні через етнокультурні явища, майстерно відтворені у його творчій спадщині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу. На матеріалах святково-обрядової культури українців. Київ, 2000. 191 с.
2. Грабович Г. Шевченко як міфотворець : Семантика символів у творчості поета. Київ, 1991.
3. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. Київ : Абрис, 1997. 144 с
4. Дей О. Українська народна балада. Київ : Наукова думка, 1986. 263 с.
5. Колесса Ф. Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка. Львів, 1939. 286 с.
6. Мовчан М. М. Шевченко в дискурсі філософії самотності. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2009. № 3. С. 140–146.
7. Нахлік Є. Доля – Los – Судьба. Шевченко і польські та російські романтики. Львів, 2003. 568 с.
8. Сумцов Н. Ф. О мотивах поэзии Т. Шевченко. Киевская старина. 1898. Т. II. С. 211.
9. Шевченко Т. Щоденник : для серед. та ст. шк. віку / пер. з рос. О. Косинського. Київ : Школа, 2003. 272 с.
10. Шевченко Т. Г. Кобзар. Повна ілюстрована збірка / передм. І. Дзюби. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 2010. 720 с.: іл.
11. Шестак А. Архетипи у поезії Т. Шевченка : автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 «Українська література». Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2009.
12. Якубський Б. Наука віршування. Київ : Слово, 1922. 122 с.

REFERENCES

1. Borysenko, V. Tradytzii i zhyttiediiialnist etnosu. Na materialakh sviatkovobriadovoi kultury ukraintsv [Ethnic traditions and activities. On materials of festive and ritual culture of Ukrainians]. Kyiv: 2007. 96 p. [in Ukrainian].
2. Hrabovych, H. Shevchenko yak mifotvorets : Semantyka symboliv u tvorchosti poeta [Shevchenko as a myth-maker: The semantics of symbols in the poet's work]. Kyiv. 1991. [in Ukrainian].
3. Zabuzhko, O. Shevchenkiv mif Ukrainy. Sproba filosofskoho analizu [Shevchenko is a myth of Ukraine. An attempt at philosophical analysis]. Kyiv: Abrys, 1997. 144 p. [in Ukrainian].
4. Dei, O. Ukrainska narodna balada [Ukrainian folk ballad]. Kyiv: Naykova dymka, 1986. 263 p. [in Ukrainian].
5. Kolessa, F. Studii nad poetychnoiu tvorchistiu [Studios over the poetry of T. Shevchenko]. Lviv: 1939. 286 p. [in Ukrainian].
6. Movchan, M. M. Shevchenko v dyskursi filosofii samotnosti [Shevchenko in the discourse of the philosophy of loneliness]. Nauka. Relihiia. Suspilstvo, 2009. No. 3, pp. 140–146 [in Ukrainian].
7. Nakhlik, Ye. Dolia – Los – Sudba. Shevchenko i polski ta rosiiski romantyky [Destiny – Los – Destiny. Shevchenko and Polish and Russian romances]. Lviv: 2003. 568 p. [in Ukrainian].
8. Sumtsov, N. F. O motyvakh poezyu T. Shevchenko [On the motives of T. Shevchenko poetry]. Kyevskaia staryna,